

ZIELONOGÓRSKA BIBLIOTEKA CYFROWA DLA NIEWIDOMYCH

Ewa Adaszyńska, Małgorzata Kuncewicz

> OD CZERWCA 2011 ROKU DZIAŁA ZIELONOGÓRSKA BIBLIOTEKA CYFROWA DLA NIEWIDOMYCH.

Biblioteka Uniwersytetu Zielonogórskiego, mając na uwadze potrzeby osób niepełnosprawnych studiujących na uczelni, utworzyła wydzieloną kolekcję dla osób niewidomych na bazie własnej biblioteki cyfrowej. Uzupełnia ona zasób Zielonogórskiej Biblioteki Cyfrowej o dokumenty, do których biblioteka pozyskała prawo na podstawie zapisów Ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych.

Kolekcja działa tak jak biblioteka - w środowisku dLibra, autorstwa Poznańskiego Centrum Superkomputerowo Sieciowego stosowanego przez około 100 bibliotek polskich, zrzeszonych w Federacji Bibliotek Cyfrowych. Daje możliwości wspólnego budowania cyfrowych zasobów na zasadzie dostępu do zbiorów bibliotek rozproszonych. Jest szansą na stworzenie dużego warsztatu naukowo-dydaktycznego dla osób niewidomych studiujących w całej Polsce.

Zielonogórska Biblioteka Cyfrowa dla Niewidomych rozpoczęła swoją działalność od zaprezentowania około 70 dokumentów, głównie z zakresu nauk humanistycznych i społecznych. Jej profil ma odpowiadać z założenia specjalizacji kierunków związanych z uczelnią. Zasób będzie systematycznie powiększany i budowany na podstawie literatury potrzebnej do studiowania na wybranych specjalnościach. Przy tworzeniu kolekcji będziemy współpracować ze studentami Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej UZ w ramach praktyk zawodowych. Przy tworzeniu zastrzeżonej kolekcji korzystaliśmy z pomocy dr Małgorzaty Czerwińskiej z Wydziału Pedagogicznego, która testowała zdalnie prezentowane dokumenty, za pomocą screen readerów czyli oprogramowania do odczytu plików tekstowych. Pani dr Czerwińska ma duże doświadczenie w obsłudze profesjonalnego oprogramowania czytającego, ponieważ posługuje się nim na co dzień.

Na Uniwersytecie Zielonogórskim studiuje 469 osób niepełnosprawnych, w tym 67 osób z dysfunkcją wzroku. Osoby niewidome i słabowidzące są na 24 specjalnościach uczelni, zarówno na studiach dziennych, jak i zaocznym¹.

Wg danych opracowanych przez Fundację Instytutu Rozwoju Regionalnego i Instytut Badań Marketingowych i Społecznych możliwość studiowania przez osoby z poważną dysfunkcją wzroku, na wszystkich kierunkach deklaruje ok. 27% uczelni publicznych oraz około 53% uczelni niepublicznych. Możliwość studiowania na niektórych kierunkach zgłasza około 40% uczelni publicznych i około 18% uczelni niepublicznych. Całkowity brak możliwości studiowania dotyczy 15% uczelni publicznych oraz około 23% uczelni niepublicznych. Wyposażenie bibliotek w sprzęt pozwalający na przetwarzanie materiałów drukowanych do postaci elektronicznej zadeklarowało około 32% uczelni publicznych i około 21% uczelni niepublicznych². Najczęstszą propozycją jest wyposażenie w sprzęt techniczny, taki jak udźwiękowione komputery i skanery.

Tworzenie bibliotek dla osób o nierównych szansach dostępu do informacji i wiedzy wynika z praw i potrzeb osób niepełnosprawnych. Jest formą przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu i cyfrowemu. Osoby ograniczone niepełnosprawnością mają pełne prawo do sprawnego funkcjonowania w przestrzeni społecznej, zgodnie z prawodawstwem i założeniami społeczeństwa informacyjnego.

Kolekcja cyfrowa jest częścią planów biblioteki, tworzenia przyjaznego środowiska pracy dla coraz większej grupy studentów o różnym charakterze upośledzenia. Potrzeby te respektowane są także w realizowanych obecnie planach budowy nowej biblioteki, która uwzględni potrzeby i udogodnienia związane z przystosowaniem budynku dla osób niepełnosprawnych, zgodnie z istniejącymi standardami. Budynek powstanie w 2012 r. i będzie odpowiednio wyposażony. Biblioteka cyfrowa jest częścią tego planu i przy zorganizowanej współpracy z innymi uczelniami znacznie powiększy warsztat pracy osób niewidomych.

Prawo do nauki i prawo do pozyskiwania informacji są fundamentalnymi prawami człowieka. Gwarantują je międzynarodowe regulacje prawne, a także ustawy państwowe. W społeczeństwie informacyjnym i w społeczeństwie opartym na wiedzy, prawa te mają podstawowe znaczenie także dla osób niepełnosprawnych. Równy dostęp do nauki, kultury i informacji przewiduje egzekwowanie praw należnych osobom niepełnosprawnym, zakładając ich ochronę. Akty prawne dotyczące tego problemu mają dwa poziomy odniesień: dotyczą praw osób niepełnosprawnych i ochrony praw autorskich.

Podstawą prawną do rozstrzygnięcia tych kwestii są następujące akty:

1. Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych z 13 grudnia 2006 r., podpisana przez Polskę 30 marca 2007 roku.
2. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. nr 78, poz. 483 ze zm.).
3. Karta Praw Osób Niepełnosprawnych z dnia 13 sierpnia 1997 r. (uchwała Sejmu RP - M.P. 1997 nr 50, p. 475).
4. Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych (Dz.U. 1997 nr 123, poz. 776 z późn. zm.).
5. Ustawa z dnia 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych (Dz.U. 1998 nr 162, poz. 1118 z późn. zm.).
6. Ustawa z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych (Dz. U. 2006 nr 90, poz. 631 ze zm.).
7. Dyrektywa nr 2001/29/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 22 maja 2001 r. w sprawie harmonizacji niektórych aspektów prawa autorskiego i praw pokrewnych w społeczeństwie informacyjnym dalej dyrektywa a prawie autorskim w społeczeństwie informacyjnym.
8. Ustawa z dnia 27 lipca 2005 r. Prawo o szkolnictwie wyższym (Dz. U. nr 164, poz. 1365 ze zm.).³

Definicję niepełnosprawności wprowadziła Światowa Organizacja Zdrowia (WHO), określając ją jako każdą utratę sprawności lub nieprawidłowości w budowie czy funkcjonowaniu organizmu pod względem psychologicznym, psychofizycznym lub anatomicznym. Jedną z wielu niepełnosprawności jest obniżenie sprawności sensorycznej czyli brak, uszkodzenie lub zaburzenie funkcji analizatorów zmysłowych. Do tej właśnie grupy należą osoby niewidome i niedowidzące.

Dysfunkcja wzroku jest szczególnym rodzajem niepełnosprawności, znacznie ograniczającym dostęp do wiedzy. Prawie 90% informacji o otaczającym świecie, człowiek pozyskuje przez zmysł wzroku. Jego ograniczenie powoduje powstanie swoistej bariery informacyjnej. Jest to uciążliwe, zwłaszcza dla osób uczących się. Tę niedogodność można jednak częściowo zredukować poprzez zastosowanie

bezpośrednio do ich upośledzenia, nie ma zarobkowego charakteru i jest podejmowane w rozmiarze wynikającym z natury upośledzenia.

Przepis nawiązuje do konstytucyjnej koncepcji tzw. uprzywilejowania wyrównawczego dla podmiotów, które - z różnych powodów - zajmują słabsze miejsce w życiu społecznym.

Tworzenie wydzielonej kolekcji dla osób niewidomych opartej na paragrafie 331, przez dużą grupę bibliotek zrzeszonych w Federacji Bibliotek Cyfrowych, daje możliwości zorganizowania bogatych zbiorów dydaktycznych. Byłyby one dostępne dla osób z dysfunkcją wzroku z całej Polski.

Tworzenie kolekcji Zielonogórskiej Biblioteki Cyfrowej dla Niewidomych wymagało zastosowania określonych reguł. Korzystanie z utworów w oparciu o art. 331 prawa autorskiego jest bowiem dopuszczalne pod następującymi warunkami⁵:

The screenshot shows the website 'Zielonogórska Biblioteka Cyfrowa'. The main heading is 'Zielonogórska Biblioteka Cyfrowa'. Below it, there is a navigation bar with links: 'Strona Główna', 'Kolekcje', 'Konto', 'Wyloguj', and 'Kontakt'. On the left, there is a sidebar with 'Kolekcja' and 'Biblioteka' sections. The main content area displays a search bar with the text 'Zielonogórska Biblioteka Cyfrowa dla niewidomych'. Below the search bar, there are filters for 'Zakres: Wszędzie', 'Typ publikacji', and 'Opis publikacji'. A search button is visible. Below the search bar, there is a section titled 'Opis kolekcji: Zielonogórska Biblioteka Cyfrowa dla niewidomych'. The text describes the collection as containing documents reserved for visually impaired and sighted individuals, based on Article 331 of the Copyright Act. It mentions that the collection is available for free download and that there are 64 publications in the collection. Below this, there are two columns: 'Ostatnio dodane' and 'Najczęściej czytane publikacje', each listing several publications with their titles and availability status.

nowoczesnej techniki komputerowej, określanej mianem tyfłoinformatyki⁴. Ostatnie lata przyniosły nowe możliwości wykorzystujące internet i zdalny dostęp do zbiorów.

Prawo osób niepełnosprawnych do edukacji na każdym jej poziomie wiąże się z koniecznością dostępu do informacji, ale też koniecznością eksploatacji cudzych utworów z pełnym poszanowaniem prawa autorskiego. Choć prawo do nauki i informacji w powiązaniu z prawem autorskim jest jednakowe dla wszystkich, osoby niepełnosprawne pozostają w sytuacji trudniejszej. Nowelizacja prawa autorskiego uwzględniła standardy unijne na rzecz osób niepełnosprawnych i wprowadziła do ustawy w 2004 r. art. 331. Zapis art. 331 wyrównuje szanse osób niepełnosprawnych, gwarantując dostęp do nauki, informacji i utworów, brzmi on:

Wolno korzystać z już rozpowszechnionych utworów dla dobra osób niepełnosprawnych, jeżeli to korzystanie odnosi się

1. Może dotyczyć tylko utworów już rozpowszechnionych. Zgodnie z art. 6 p. 3 prawa autorskiego utworem rozpowszechnionym jest utwór, który za zezwoleniem twórcy został w jakikolwiek sposób udostępniony publicznie.
2. Musi odnosić się bezpośrednio do upośledzenia (niepełnosprawności). Wiąże się to z przygotowaniem utworu w odpowiedniej wersji lub formacie dostosowanym do możliwości osób niewidomych (udostępnianie utworów przez strony www, tworzenie e-booków czy audiobooków).
3. Musi odbywać się dla dobra osób niepełnosprawnych w szeroko rozumianej idei dostępu do informacji i wiedzy.
4. Może być podejmowane w rozmiarze wynikającym z natury upośledzenia, czyli rodzaju a nie stopnia niepełnosprawności. Utwory powinny być dostosowane do rodzaju niepełnosprawności i w formacie odpowiadającym poszczególnym grupom odbiorców, w naszym przypadku niewidomym.

5. Nie może mieć charakteru zarobkowego. Instytucja tworząca może uzyskać przychód, który w części lub całości pokryje koszty tworzenia.

Wszystkie wymienione powyżej zasady powinny zaistnieć łącznie jako elementy spójne.

Z zakresu stosowanego artykułu wynikają też kolejne uwarunkowania:

- Kolekcja dla niewidomych powinna służyć osobom z dysfunkcją wzroku w celach naukowych i dydaktycznych, co związane jest z typem biblioteki naukowej i jej zadaniami.
- Użytek z materiałów zgromadzonych w kolekcji biblioteki cyfrowej dla niewidomych może być tylko osobisty.
- Zeskanowane podręczniki i utwory umieszczone w bibliotece cyfrowej dla niewidomych powinny być opatrzone pełnym opisem bibliograficznym identyfikującym autora i wydawnictwo oraz informacją, że pochodzą z kolekcji wydzielonej. Dodatkowo oznaczeń takich wymaga sama kolekcja odniesiona do zapisów ustawy, na podstawie której działa. Pominięcie tych oznaczeń może być traktowane jako naruszenie praw autorskich.
- Niewidomi użytkownicy biblioteki cyfrowej rejestrowani są w wydzielonej grupie czytelników i mają swoje indywidualne konta biblioteczne z osobistymi hasłami dostępu.
- Osoba niepełnosprawna uprawniona do korzystania z kolekcji zbiorów bibliotecznych powinna wykazać się aktualnym orzeczeniem o niepełnosprawności (przy czym stopień niepełnosprawności nie ma w tym wypadku znaczenia).
- Obowiązkiem biblioteki jest zabezpieczyć indywidualne konta użytkowników oraz dostęp do wydzielonej kolekcji w taki sposób aby osoby nieupoważnione nie miały dostępu do źródeł. Instytucja tworząca bibliotekę cyfrową dla osób niewidomych nie ma obowiązku kontrolowania wykorzystania zasobów po ich udostępnieniu.
- Biblioteka w ramach możliwości powinna starać się o uzyskanie zgody od ich autorów na publikację źródeł w formie elektronicznej w odniesieniu do utworów rozproszonych.

* * *

Oprogramowanie dLibra, które było podstawą do zbudowania biblioteki cyfrowej daje osobom niepełnosprawnym duże możliwości dostępu do dokumentów, przy zastosowaniu screen readerów - programów do udźwiękowania środowiska Windows.

Programy typu screen reader przetwarzają na prosty tekst informacje wyświetlone na ekranie lub wprowadzane z klawiatury, po czym przesyłają go do syntezy mowy. Do najczęściej używanych programów czytających zawartość ekranu należą: Hal, JAWS oraz Windows Eyes. Sama synteza mowy może być realizowana za pomocą syntezy mowy lub urządzeń zewnętrznych. Najbardziej popularne programy syntezy mowy polskiej, to: Agata, ReadBoard i Iwona. Oprogramowanie to radzi sobie z odczytaniem wszystkich rodzajów plików tekstowych. Wyjątkiem są pliki w formacie PDF i djvu, które wymagają eksportu do pliku tekstowego (txt, rtf, doc) lub wykorzystania tzw. OCR. Teksty zawierające znaczną ilość wzorów matematycznych mogą być przetwarzane w edytorze LaTeX.

Wyzwaniem dla twórców bibliotek cyfrowych jest wykorzystanie systemu DAISY, który oparty jest na standardzie cyfrowych książek multimedialnych. Książki opracowane w formacie DAISY umożliwiają czytelnikowi łatwy dostęp do treści oraz nawigację po stronach i rozdziałach, podobnie jak w tradycyjnych książkach drukowanych. Treść książki w for-

macie DAISY może być prezentowana w sposób dostosowany do potrzeb różnych grup niepełnosprawnych czytelników. Jednoczesna prezentacja tekstu i nagrania lektora ułatwiają każdemu czytelnikowi uczenie i zapamiętywanie informacji zamieszczonych w materiałach edukacyjnych. W 2011 roku Microsoft udostępnił dodatek dla pakietu biurowego Office, który umożliwi lepszą dostępność dokumentów dla osób niedowidzących lub zupełnie niewidomych. Pozwala on na konwersję dokumentów Office'a do formatu DAISY.

* * *

Zielonogórska Biblioteka Cyfrowa dla Niewidomych jest pierwszą biblioteką cyfrową działającą w oprogramowaniu dLibra⁶. Ponieważ oprogramowanie to wykorzystuje większość bibliotek naukowych, dlatego też mamy szansę stworzenia dużej wspólnej kolekcji dla całej Polski. Jest to tym bardziej realne, że wszystkie biblioteki dLibry zrzeszone są w Federacji Bibliotek Cyfrowych i umożliwiają dostęp do wszystkich swoich zbiorów.

Odrębne kolekcje dla osób niepełnosprawnych w obrębie jednej biblioteki nie są problemem. Nadawanie hasła i potwierdzanie niepełnosprawności może być rozwiązane na różne sposoby, w zależności od rodzaju współpracy z biurem ds. osób niepełnosprawnych lub wydziałami, które gromadzą dokumentację studentów. Zakładamy, że kolekcje dla niewidomych tworzone będą podobnie, jak inne kolekcje bibliotek cyfrowych, a dostęp do nich, choć kodowany, będzie pełny poprzez wykorzystanie sieci bibliotek rozproszonych. Aby usprawnić dostęp do wszystkich zbiorów potrzebna byłaby współpraca z poziomem wszystkich współpracujących instytucji z odniesieniem do centralnego banku informacji o osobach uprawnionych.

Kodowany dostęp do zbiorów rozproszonych powinien być prostym rozwiązaniem na poziomie jednej instytucji, która nada prawa dostępu jednolite dla wszystkich kolekcji za pomocą jednego hasła i przekaże je do banku centralnego, który tytułem przywileju otworzy dostęp do wszystkich kodowanych zasobów rozproszonych. O tym będziemy rozmawiali prezentując Zielonogórską Bibliotekę Cyfrową dla Niewidomych na ogólnopolskiej Konferencji Bibliotek Cyfrowych zorganizowanej przez Bibliotekę Kórnicką PAN, Poznańską Fundację Bibliotek Naukowych oraz Poznańskie Centrum Superkomputerowo-Sieciowe.

PRZYPISY:

- ¹ Dane pochodzą z Biura Pełnomocnika Rektora ds. Osób Niepełnosprawnych i dotyczą roku 2010.
- ² Dostępność polskich wyższych uczelni dla osób niepełnosprawnych, Fundacja Instytutu Rozwoju Regionalnego, Kraków, 2007.
- ³ Studenci niewidomi i słabowidzący - poradnik dla wyższych uczelni: prawo autorskie - dozwolony użytek utworów, Fundacja Instytutu Rozwoju Regionalnego, Kraków, 2007.
- ⁴ Niewidomi w świecie książek i bibliotek. Wybrane zagadnienia, pod red. M. Czerwińskiej, T. Dederko, Oficyna Wydaw. STON 2, Kielce, 2008.
- ⁵ Podstawą jest opinia prawna dotycząca prawa autorskiego w kontekście realizacji prawa do nauki przez osoby niewidome i słabowidzące autorstwa J. Ożegalskiej-Trybalskiej, S. Stanisławskiej-Kloc zawartej w publikacji Studenci niewidomi i słabowidzący - poradnik dla wyższych uczelni, op. cit. oraz ekspertyza Biura Prawnego Uniwersytetu Zielonogórskiego z 26 lutego 2010 r.
- ⁶ W Polsce działa Biblioteka Centralna Polskiego Związku Niewidomych. W środowisku naukowym realizowany jest projekt Akademickiej Biblioteki Cyfrowej z udziałem Uniwersytetu Warszawskiego, Poznańskiego, UJ, AGH, Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego w Kielcach i Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach.